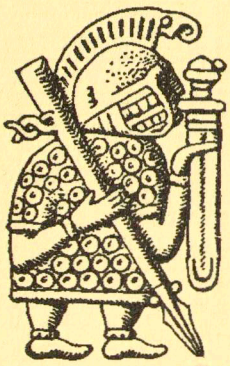

FORNVÄNNEN

JOURNAL OF SWEDISH ANTIQUARIAN RESEARCH

"Teckn till Stadzens grund" - om undersökningar i Björkös Svarta jord

Hyenstrand, Eva

Fornvännen 169-181
http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1991_169
Ingår i: samla.raa.se

”Teckn till Stadzens grund” – om undersökningar i Björkös Svarta jord

Av Eva Hyenstrand

Hyenstrand, E. 1991. ”Teckn till Stadzens grund” – om undersökningar i Björkös Svarta jord. (”Teckn till Stadzensgrund” – excavations in the Black Earth on Björkö.) *Fornvännen 86.* Stockholm.

This paper deals with previous excavations in the urban area of the Black Earth on Björkö. These excavations were carried out during the period from the seventeenth century to the 1980's. The main part of the paper is devoted to Hjalmar Stolpe, who during the 1870's and 1880's conducted major excavations on Björkö. He excavated more than 1100 graves and a surface of 4500 m in the urban area.

Eva Hyenstrand, Riksantikvarieämbetet, Box 5405, S-114 84 Stockholm, Sweden.

Denna genomgång av de tidigare undersökningarna på Björkö motiveras av det pågående stora grävningsprojektet i Svarta jorden, redovisat av Björn Ambrosiani i *Fornvännen* (1990, s. 1–7). De äldre grävningarna redovisas, med tyngdpunkten lagd på Hjalmar Stolpes verksamhet. Här har nyligen nytt material framkommit, nämligen de av Stolpe ingivna rapporterna till Kungliga Vetenskaps Akademien som kan räta ut många av frågetecknen kring hans undersökningar. Koncepten till dessa rapporter överlämnades av Stolpes dotterson Björn Fabricius till Birkaprojektet, och originalhandlingarna återfanns i KVA:s protokollsbilagor av Birkaprojektets sekreterare, Monica Johansson. Utifrån dessa kan man även förhoppningsvis fastställa exakt var i Svarta jorden Stolpes grävningar ägt rum.

Det finns beskrivningar av Björkö och öns fornlämningar redan från 1600-talet. Johannes Messenius publicerade 1612 *Sveopentaprotopolis* som behandlade de första svenska städerna. Det 16:de kapitlet handlar ”Om Biörcköö Stadh och thes lägenhet i hedendomen”. Han härledde namnet från en ”herligh” björklund och redogjorde också för ett även i dagsläget aktuellt problem: de olika platser som utpekats som Birka, t. ex. Öland, Stegeborg och Stockholm. Han var själv helt övertygad om Birkas placering på Björkö: ”Ty iagh nåpliga troor en pilt i Swerige wara som icke weet hwar som Biörcköö Stadh hafwer leghat” (Messenius 1612, s. 121).

En opublicerad beskrivning till Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna* nedtecknades 1664 av Johan Loccenius, professor i historia och rikshistoriograf. I det på latin skrivna manuskriptet berättas om lösfynd ur Svarta jorden och grävningar i gravhögar, innehållande brandgravar med urnor (KB handskrift M17).

Den första grävningen på Björkö med vetenskapligt syfte utfördes av Johan Hadorph. Han var född 1630 och studerade i Linköping och Uppsala. 1668 utnämndes han tillsammans med professor Verelius till riksantikvarie, en post som Hadorph från 1679 beklädde ensam. I praktiken hade han dock redan från 1660-talets början fungerat så. 1671 förordnades Hadorph av regeringen att göra ”antiquariska resor” i landet. Han utformade plakatet till fornlämningars skydd 1666, vårt första fornvårdsprogram, och stod också bakom lagen om statens rätt till inlösen av metallföremål (Schück 1932, s. 73 ff.). Johan Ha-

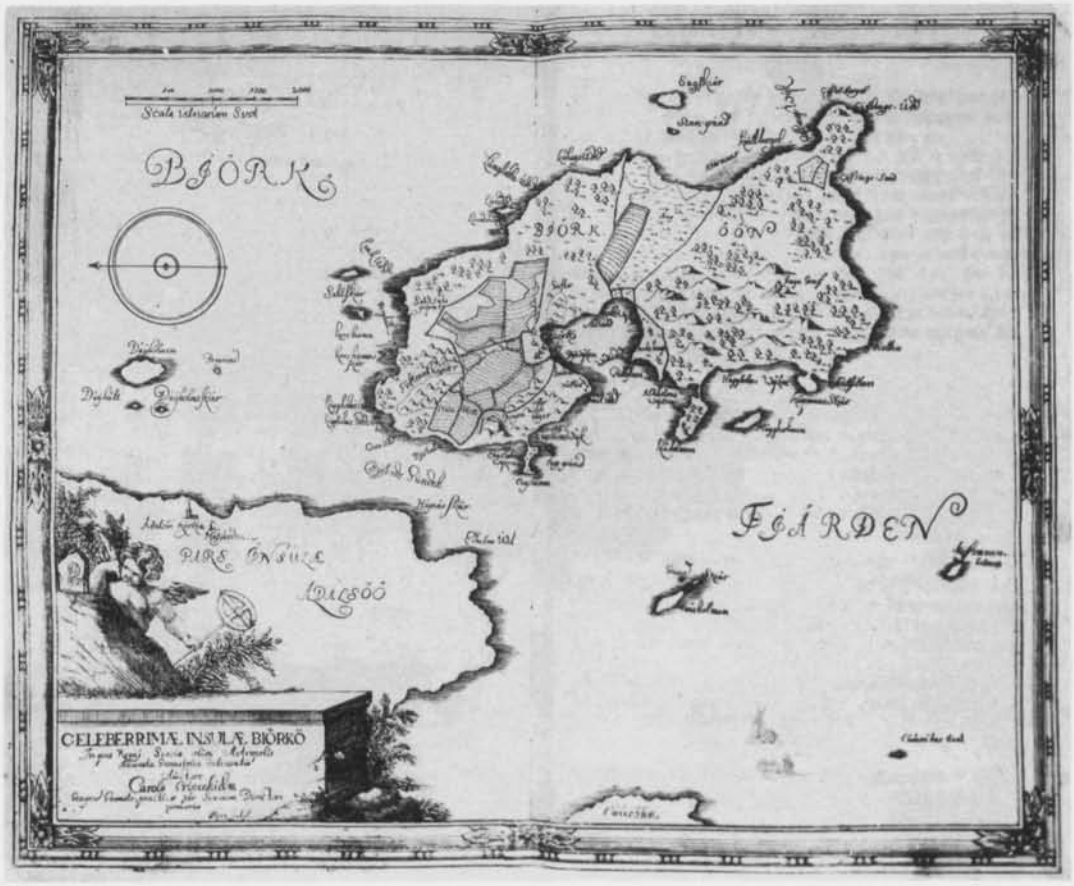

Fig. 1. C. Gripenhielms karta över Björkö ur Björköarätten utg. 1687 av J. Hadorph. – C. Gripenhielm's map of Björkö 1687.

dorph avled i juli 1693 och hans eftermäle antyder att hans rastlöshet var mer framträdande än hans noggrannhet (*Biographiskt lexicon* 1840).

Denna första beskrivna grävning på Björkö utfördes i början av 1680-talet. Det var under förberedandet av publiceringen av Björköa-Rätten Hadorph kom att intressera sig för Björkö som platsen för den forna handelsstaden Birka. Borg, gravfälten och Svarta jorden imponerade, och Hadorph tvivlade inte på var Birka hade legat. Han beskriver Svarta jorden och sin grävning så här:

> Teckn till Stadzens Grund, fins där ännu swarteste Kohlen aff upbrände Husen, hwarest nu Bönderne hafwa sin fetaste Åcker där deras hwijtaste och bäste Sädh wäxer, hwilken Kohlgrund lärer synas alt in til Werldenes ända, och aldrig förwandlas kunna. Och ehuruwäl dhe ära sönderkiörde i så många hundrade åhr, ocj liggia som Miöhl, doch behålla lijkwäl sin swarta Färg och Natur, så at Hästar och Folck som dher uthi gå, blifwa aldeles swarte om Fötterne och Beenen, som wore dhe Kohl nyligast dijt komne, sammaledes deras åkerredskap, och hwad som kommer wid denne Kohlgrund. Den öfrige Deelen af Stadzens Grund som icke har warit bränd, hafwa Bönderne rögdt sigh til Åker, som den och brukas i denne dagh. I förb:de swarta åker hafwer iagh gått öfwer en Tima och sökt at finna Lijknelser effter någon Metall, aldenstund Bönderne hafwa migh sådant berättat, och iag fann der sielf Ett stycke Malm såsom Lit. A. uthwijsar, noch ett smalt bårtråstat Knifz-blad Lit. G. En rund Twålsteen som dhe fordom brukat Lit. C. En Skiepz Nagel är och der upfunnen af ber:de min Medarbetare Lit. H. (Hadorph 1687, företalet.)

De föremål Hadorph beskriver finns i dag på SHM (Fig. 2).

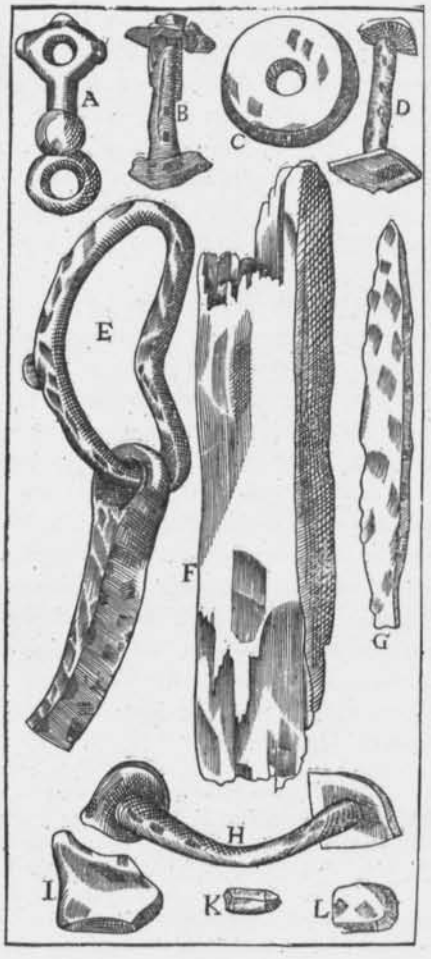

Fig. 2. Johan Hadorphs fynd ur Svarta jorden ur Bjärköarätten utg. 1687. – Johan Hadorph's finds from the Black Earth 1687.

Hjalmar Stolpes närmaste föregångare som Björkö-utgrävare var Alexander Seton, en ivrig amatörforskare. Följande framställning bygger på Dagmar Sellings *Alexander Seton som fornforskare* (1945).

Alexander Seton föddes 1768 på familjens gods i Skottland som Alexander Baron, sin faders namne. Fadern adopterades av sin morbror George Seton, bosatt i Sverige, och blev med sin familj naturaliserade svenskar. Endast två av hans söner överlevde till vuxen ålder, Patrick-Baron och Alexander. 1793 fick Alexander nervfeber och fördes till England där han kom att vistas i över 30 år. Han ägnade sig åt studier av fornminnen och försök att restaurera dem, men var tidvis intagen på mentalsjukhus, troligen utan anledning. Förhållandet mellan de båda bröderna var inte det bästa och hela denna långa förvisning kan ha varit ett sätt för brodern att tillskansa sig arvet. Först 1825, när Alexander Seton var 57 år, återkom han till Sverige. Första sommaren vistades han hos sin bror, men redan på hösten blev de osams och våren 1826 påbörjade Alexander Seton en process om faderns arv. Alla tillgångar tillföll dock den äldste sonen och Alexander erhöll endast en blygsam pension. Det hela utvecklades till en bitter strid, och båda sidor lät trycka rättegångsberättelser med sin syn på saken.

Någon gång under sensommaren 1825 grävde Seton första gången på Björkö. Han undersökte då två gravhögar och lämnade i april 1826 in föremålen till Vitterhetsakademien (SHM 463: 1–5). I augusti 1826 återvände Seton till Björkö med en arkitekt som på hans uppdrag kartlade fornminnesområdet. Medan denne var sysselsatt härmed passade Seton på att gräva ytterligare några gravar. Fynden inlämnades 16 augusti till Vitterhetsakademien tillsammans med ett runstensfragment och fynd från Svarta jorden, bl. a. pärlor, bärnsten, en blyvikt och ett treflikigt bronsspänne. De saknar närmare lägesbestämning. För den utgrävningen fick Seton motta en allvarlig tillrättavisning av Vitterhetsakademien, men detta ledde inte till någon avmattning i hans iver. I maj 1827 grävde han åter på Björkö, nu åtta gravar vilkas fynd inlämnades. Även denna gång fanns lösfynd från Svarta jorden med, bl. a. ett ringspänne, en bärnstensspelpjäs, pärlor och en liten spjutspets i silver. Efter denna grävning blev Seton alltmer ivrig och önskade öppna flera hundra ättehögar på Björkö. Detta förslag vann ingen större uppslutning och innan beslut hunnit fattats avled han den 1 oktober 1828 efter en båtfärd i kallt väder. Han testamenterade storstilat alla sina tillgångar till antikvarisk forskning, men hans bror Patrick-Baron vann processen om fadersarvet och hade ingen tanke på att uppfylla sin yngre brors önskan.

I N. H. Sjöborgs *Antiqwar Samlingar för Nordens fornälskare*, som utkom 1830, nämns

Fig. 3. Hjalmar Stolpe 1868. Photo, H. Osti, Kart & Bildarkivet, UUB.

även andra grävningar i Svarta jorden, utförda av bl. a. en Doctor Anders Blad (1748–1834) som fann mynt och pärlor, och flera av öns bönder, t. ex. en bonde Anders Andersson som fann "ett benrangel med ett svärd vid hvar sida, och ett annat med hår ännu på hufvudskålen" (Sjöborg 1830, s. 15).

Den forskare som framför allt förknippats med utgrävningar på Björkö är Hjalmar Stolpe. De rika fynd som han gjorde på Björkö har sedan dess bildat stommen i Historiska museets vikingatidsmaterial. Följande framställning bygger främst på hans dagböcker, publicerade skrifter samt de nyfunna berättelserna om utgrävningarna, ställda till Kongl. Vetenskaps Akademien, ett material som presenterar för den aktuella forskningen nya rön. Stolpe-biografier har tidigare författats av Gustaf Retzius (*Ymer* 1905) och Holger Arbman (*Fornvännen* 1941).

Hjalmar Stolpe föddes 23 april 1841 i Gävle. Han flyttade till Uppsala för att studera och tog 1860 sin studentexamen. Han fortsatte studierna vid Uppsala universitet och 1870 avlade han där sin filosofie kandidatexamen med naturvetenskaplig inriktning. Han ägnade sig med förkärlek åt zoologiska studier, och behandlade bl. a. Sveriges myr- och kvalsterfauna.

1871 väcktes Stolpes intresse för arkeologiska undersökningar, och anledningen därtill var främst zoologisk. När han den 3 oktober 1871 för första gången kom till Björkö var det förekomsten av bärnsten som främst intresserade honom, en företeelse som uppmärksammats redan i Rudbecks *Atlantica* och Hadorphs *Björköa Rätten* (Stolpe 1874, s. 1). Via studiet av de i stenen inneslutna insekterna kom han att intressera sig för bärnstenens geologiska historia. Han kom till Björkö främst för att undersöka om rikedomen på bärnsten var en naturlig företeelse, ett "bärnstensnäste", eller om stenen förts dit av människor. Han skrev:

> Ehuru redan de första spadtagen i "Svarta jorden" ådagalade dess egenskap af "kulturlager", och en fortsatt undersökning således egentligen var främmande för det ursprungliga ändamålet med min resa ... (jag) fortsatte att genom gräfningar och borrningar undersöka fältet. De företeelser, som dervid mötte mig, syntes mig så märkliga, att min uppmärksamhet snart nästan helt och hållet drogs ifrån resans egentliga syftemål. (Stolpe 1872, s. 85.)

Det var just fynden av ben som föranledde Stolpe att återvända till ön i mitten av november för att göra mera omfattande undersökningar. Det faktum att benen var fläkta och sönderslagna för att nå märgen, gjorde dem till "... afskrädet från under en aflägsnare tid hållna måltider ..." (Stolpe 1872, s. 85). Han tidsbestämde också platsen med hjälp av andra fynd, då han skriver: "talrika jernfynd gåfvo vid handen, att detta afskräde ingalunda härrörde från någon af de äldsta archaeologiska perioderna" (Stolpe 1872, s. 85). Han stannade 14 dagar i november 1871 tills kylan blev för stark och tog upp flera provgropar, huvudsakligen söder om vägen som från sjön går över Svarta jorden upp till byn (jfr plan Fig. 4) samt skrapade sjöbotten utanför Svarta

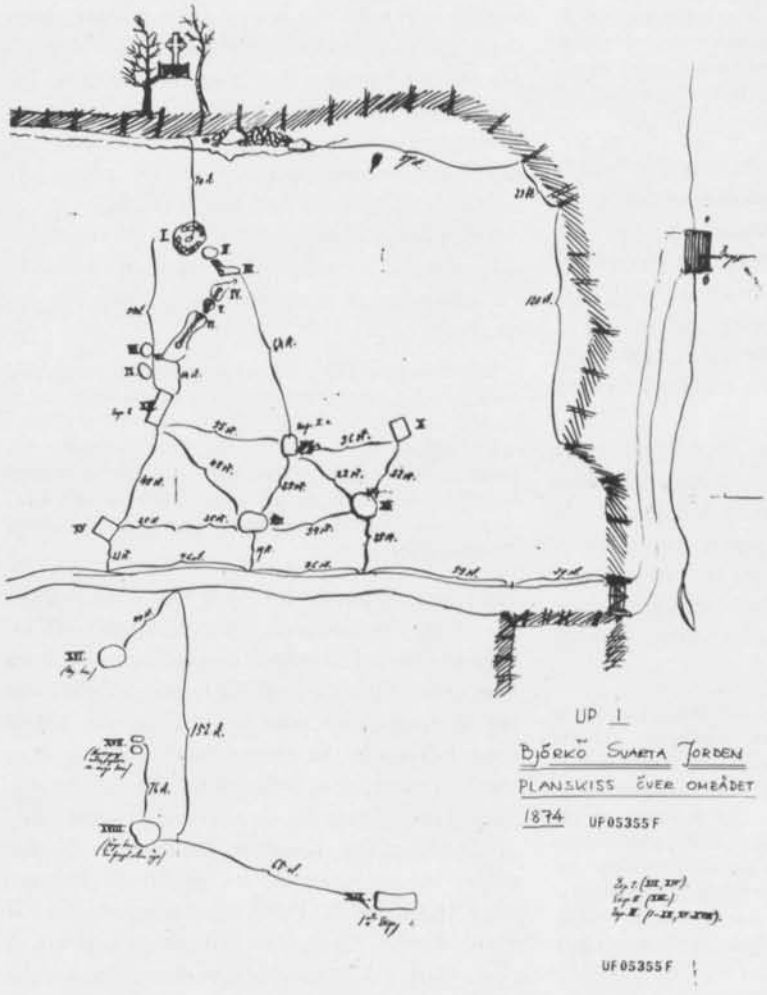

Fig. 4. Plan av Hjalmar Stolpes utgrävningar 1871. ATA. – Plan of Hjalmar Stolpe's excavations in 1871.

jorden. Vid grävningarna fann han både fragment av människoben och ben av olika husdjursarter samt en stor mängd fågel- och fiskben.

I sin dagbok redovisar han kortfattat sina resultat av grävningar och borrningar:

No 8 Gräfn i rågåk nära södra gränsen mot potatesåk Svart jord 7 dec. t. tjock. Asklager 1/2 fot. Ben från asklagrets början till (1 1/2 à) 2 f. djup. En Gumshornsquicke på 1 1/2 fots dj. Benen gå till 2 fots djup. Der möter ett gruslager, som på 4 fots djup blir ogenomträngligt för spaden. Således hårdt packadt krosstensgrus. (Stolpes dagbok 1871.)

Övrigt fyndmaterial från det första året är järnföremål, t. ex. pilspetsar, knivar, spikar etc. och bronssaker. Stolpe skrev att de bäst bibehållna sakerna är horn- och benföremål, och att man fann delar av sju kammar av älghorn och sju "isläggar" av ben (Stolpe 1872, s. 98 f.). Vid undersökningarna anträffade man också många fragment av lerkärl, men de har i sin obetydlighet knappast fångat Stolpes intresse. Han konstaterade endast att de är tillverkade av den vanliga grusblandade leran och att de är för små för att ge någon föreställning om kärlens form och ornering. Han beskrev också kortfattat en stensättning som han fann i södra delen av Svarta jorden:

Tisdag Fortsatt undersökning av den igår nyupptäckta stensättningen.

Den går 26 fot i rät linje ONO–V.S.V. 2 à 1 1/2 fot under jordytan. Stenarna af omkr 1 fot diam. Vid V.S.V. ändan ett afbrott i stenraden, hvarefter man träffar på (på 6 f. afstånd) en annan stenrad på

2 f. djup, som kröker mot S. och sträcker sig åtm. 8 fot. Derefter en lucka på 6 fot, hvarefter påträffas en krets af stenar med en i midten. Under dessa stenar ben Ko, får Get, svin, fisk, fogel etc. ... (Stolpes dagbok 1871.)

Vid skrapningen av sjöbotten utanför Svarta jorden påträffade Stolpe pålkransen och gjorde en förteckning över pålarna.

Efter det första årets undersökningar nöjde sig Stolpe med att konstatera att ön under en längre tid varit en samlingsplats för en större mängd människor, men ville inte ta ställning till frågan om Ansgars Birka legat på Björkö (Stolpe 1872, s. 106 f.).

1872 publicerade Stolpe "Naturhistoriska och archaeologiska undersökningar på Björkö i Mälaren" som akademisk avhandling och blev filosofie doktor vid Uppsala universitet. Den säsongen grävde man på ett enda ställe, en väl begränsad åkerteg på norra sidan om vägen tillhörig E. Steffanson. Stolpe skrev i sin berättelse till KVA:

Grävningarna anordnades så, att flera parallella långsträckta gravar efter hand upptogos, för att lämna tillfälle till ett jämförande studium av lagrings-förhållandena och sedan hela ... fältet blivit på detta sätt ... (undersökt) ... igenkastades dessa gravar och genomgrävdes i sin ordning mellanbalkarna. Vid undersökningarnas avslutande, hade en yta av ungefär 7 000 kvfot blivit på det noggrannaste undersökt, till ett djup av 5 à 6 fot dvs. så djupt, som det till mäktigheten varierande kulturlagret sträckte sig. (KVA 1873.)

Grävningarna pågick från skördetidens slut i september till kylans ankomst i slutet av oktober (mer exakt under perioden 3.9.–26.10.), och bedrevs med ett statsanslag på 2 000 kronor (Stolpes dagbok 1872).

I dagboken (1871) resonerade Stolpe kring namnet "Svarta jorden" och förekomsten av kol och aska där:

Namnet Sv. jorden herleder sig fr. kolstybben. Denna syntes i främsta rummet hafva ådragit sig de äldre förf. uppmärksamhet. Benrikedomen framhålles vanligen mindre, eget nog, men förklarl. derig, att så obetydl. gräfningar. Stora kol, brända stenar, br. lera, obetydl. brända ben!

Han uteslöt att kol och aska härrörde från en stor allmän brand som flera andra forskare hävdade (jfr Sjöborg 1830, s. 14 och sign. L. i *Ny illustrerad tidning* 1872). Han antog istället att kol och aska var rester efter härdar, men drog utifrån lerkliningsfynden också slutsatsen att bebyggelsen delvis hade eldhärjats. Intressant är också att han utifrån lerkliningen diskuterade hustyper, och konstaterade att det funnits både timrade trähus och "lerkojor", dvs. klinade hus (KVA 1873).

1872 års grävning resulterade i ett rikt fornsaksmaterial av alla typer. mest spektakulär var silverskatten som grävdes upp den 18 september:

Wärners fynd låg 1 fot under jordytan (noga räknadt 8,5 d. t.) strax ovanpå ett ljust asklager, täckt endast af svart matjord. Sakerna lågo på jernfatet och stjelptes af då spaden, som gått in under ena katen deraf, vältade det på kant. – Intet tecken till öfverhöljning vare sig af stenar eller annat, blott jord. Inga anmärkningsvärda fynd i grannskapet. (Stolpes dagbok 1872.)

Skatten innehöll 89 hela och 360 brutna kufiska mynt, 1 bysantinskt mynt, 15 slutna och en öppen armring, 2 större ringspännen samt en stor mängd bitsilver. Hela fyndet vägde över fem skålpund, dvs. mer än två kilo. När Stolpe i sin berättelse beskriver fyndet tillade han även en ekonomisk reflektion: "Det torde förtjäna framhållas, att detta fynd ensamt, värderat enligt lag, betäcker åtminstone fjerdedelen av föregående års undersökningsanslag" (KVA 1873). Fyndomständigheterna var förbryllande, då skatten påträffades på ett så ringa djup (ca 30 cm). Stolpe skrev om skatten att den:

ursprungligen varit betäckt af ett något mäktigare jordlager. – Lagren voro nämligen sadelformigt böjda ... en åsformig sammanhopning av kol, aska och sand ... dess höjd ursprungligen uppgått till åtminstone 7 fot, hvaraf nu blott 5 fot återstodo. Åsen utgick från en berghäll midt i åkern och kunde följas ungefär 50 fot från utgångspunkten. (Stolpe 1873, s. 31 f.)

Är det Stolpe skildrade en del av den förmodade vall som omslöt Svarta jorden åt öster? Man kan i åkern i dag urskilja stenrösen som eventuellt skulle kunna ha ett samband med en sådan. Inga jordspår är dock synliga. Eller handlar det om lämningar efter en annan konstruktion? Frågan är omöjlig att besvara, då platsen där skatten hittades ej är identifierad.

1873 blev Hjalmar Stolpe docent i nordisk arkeologi i Lund, en tjänst som han dock ald-

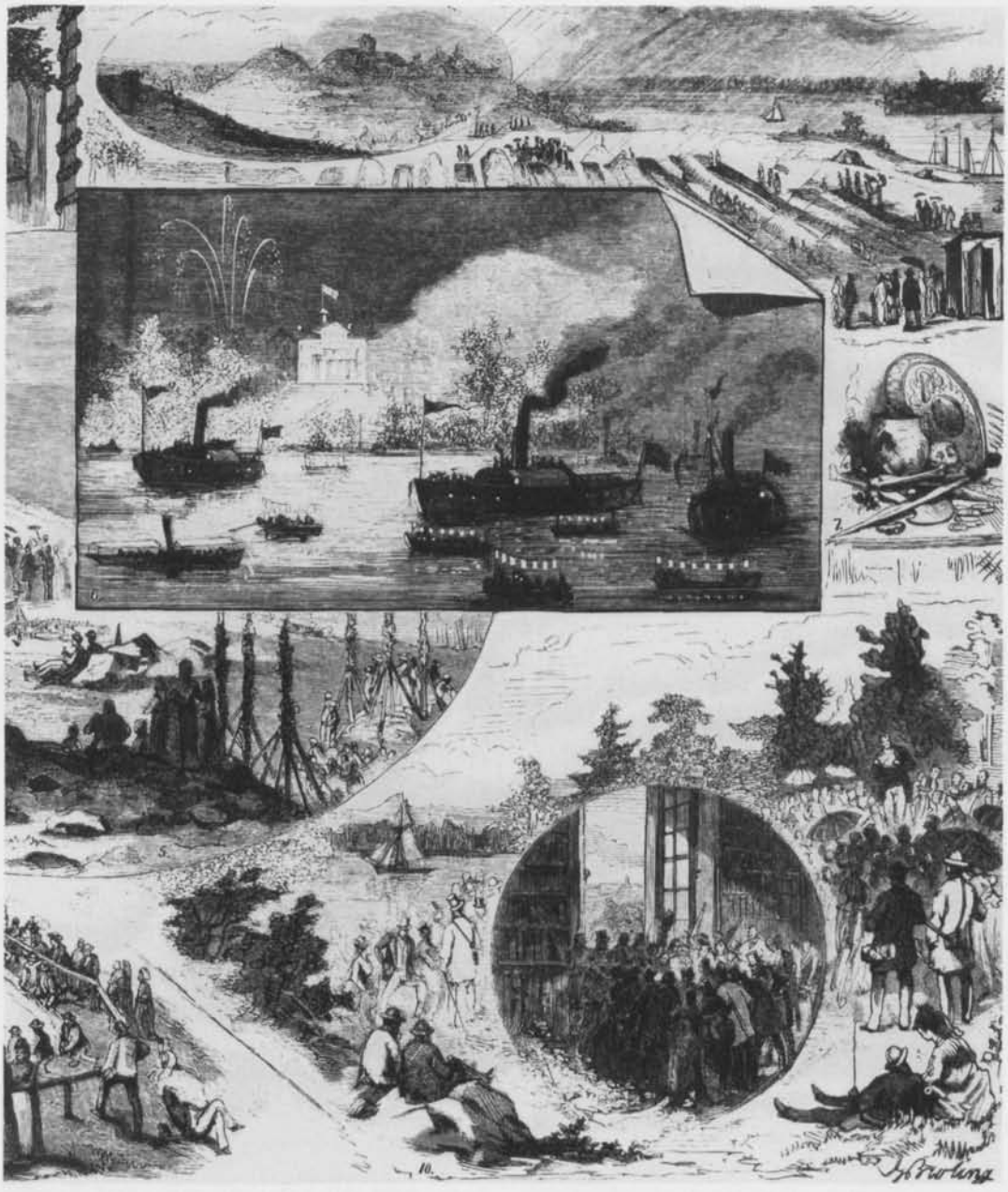

Fig. 5. Den arkeologiska världskongressen i Stockholm 1874, illustration i den danska Illustrerte Tidende. Överst t. h.: de långa schakten i Svarta jorden förevisas för kongressens deltagare. Nederst t. h.: Hjalmar Stolpe föreläser för kongressen på Björkö. – The World Archaeological Congress in Stockholm 1874, illustration from the Danish newspaper *Illustrerte Tidende*. Top, right: The long trenches in the Black Earth as they were shown to the participants in the congress. Bottom, right: Hjalmar Stolpe lecturing on Björkö.

rig tillträdde. Anledningen härtill torde ha varit att hans intresse för antropologi och etnografi efterhand alltmer ökade. Sålunda grundade han tillsammans med Gustaf Retzius Svenska sällskapet för antropologi och geografi, för att sprida kunskap om antropologisk forskning. Stolpe publicerade också andra delen av sina "Naturhistoriska och archaeologiska undersökningar" (Stolpe 1873). Undersökningarna på Björkö började den 15 augusti och fortfor till september månads slut, och bedrevs även detta år med statsanslag, 2 000 Rdr Rmt. Ursprungligen begärde Stolpe ett anslag på 3 000 riksdaler, en summa som skulle möjliggjort en tidigare start på grävsäsongen samt en undersökning av sjöbottnen i sundet mellan Björkö och Adelsö, liksom en vittomfattande undersökning av gravarna. Dessa planer fick överges, och istället bedrevs undersökningarna av den gamla stadstomten med större kraft. Denna säsong genomgrävdes en yta på närmare 12 000 kvadratfot, dvs. mer än 1 000 kvadratmeter i form av flera långa, smala schakt till ett djup av omkring åtta fot, beroende på kulturlagrets mäktighet. Detta år genomförde Stolpe också en gravräkning, då han med hjälp av träpinnar utmärkte alla synliga gravar. Han kom till resultatet 2 037 stycken, men menade att antalet i själva verket säkerligen var betydligt större (KVA 1873).

1874 blev ett stort år för Hjalmar Stolpe. Grävningarna påbörjades redan den 3 juli och pågick in i oktober med en arbetsstyrka om 10 man. Närmare 14 000 kvadratfot (ca 1 230 kvadratmeter) av Svarta jorden blev fullständigt genomgrävda, till ett djup av 5 till 7 à 8 fot. Mot slutet av säsongen undersöktes även 46 gravar. Hans grävning uppmärksammades självfallet av den arkeologiska världskongressen som det året hölls i Stockholm. Detta var dock inte enbart av godo, ty Stolpe skrev i sin årsberättelse till KVA att arbetet kunnat gå betydligt snabbare om man inte måst hålla alla de upptagna genomskärningarna öppna inför kongressens utflykt i augusti 1874. Denna ägde rum i närvaro av Oscar II och skildrades i flera tidskrifter (Mestorf 1874; Hartman 1874; Engelhardt 1874; Cazalis de Fondouce 1874). Stolpe höll ett föredrag på Björkö (Stolpe 1876, s. 619 ff.) och förevisade fynd. Detta år publicerade han också före kongressen *Björkö-fyndet. Beskrifning öfver fornsaker från Nordens yngre jernålder funna på Björkö i Mälaren*. Det kom att bli den första och dessvärre även den enda delen i den tänkta serien om Björkö. 1874 blev Hjalmar Stolpe e. o. amanuens vid Vitterhetsakademien (först 1880 blev han andre amanuens).

1875 inriktades undersökningarna huvudsakligen på gravfälten som omger Svarta jorden. Arbetena pågick dagligen från den 2 juli till 2 oktober med en arbetsstyrka om åtta man. 188 gravar undersöktes, varav 147 brandgravar. En mindre "recognosceringsgrävning", omfattande ca 45 kvadratmeter, ägde rum i en annan del av stadsområdet än den tidigare undersökta. Grävningsresultatet var dock detsamma. I sin redogörelse till KVA berättade Stolpe detta år om att "en olägenhet uppstått, som så nära sammanhänger med möjligheten för undersökningarnas fortsättande". Det han syftade på var bostadsproblemet. Under de tidigare säsongerna hade Stolpe bott inhyst i Björkö by, men denna möjlighet förefaller efter 1875 års säsong att ha varit utesluten. Bakom hans ord kan en konflikt med öns bönder anas. Stolpe bad Kongl. Akademien om en "provisionel bostad i någon för ändamålet uppförd byggnad å Björkö", och visar på att tomt kan arrenderas för tio kronor per år, och att en byggnad med inredning skulle belöpa sig till en kostnad av 3 039 kronor. Han erbjuder sig också att "erlägga skälig hyra, som dock, ... icke torde böra sättas högre än Etthundra kronor ..." (KVA 1875). Eventuellt hängde Stolpes önskan om ett eget hus samman med att han detta år gifte sig med Wilhelmina Emerentia Holmgren. Paret fick senare ett barn, en dotter vid namn Estrid (sedermera gift Fabricius) som enligt Retzius "bistod honom (Stolpe) i hans vetenskapliga verksamhet och var hans ögonsten i hemmets stilla värld" (Retzius 1905, s. 16).

De följande grävningssäsongerna ägnade Stolpe åt gravfälten, bl. a. kammargravarna norr om borgen. Hans bostadsproblem löstes tillfälligt då han "med stor svårighet" lyckades hyra en stuga på ön, och kunde känna sig mer oberoende i förhållande till öborna, något

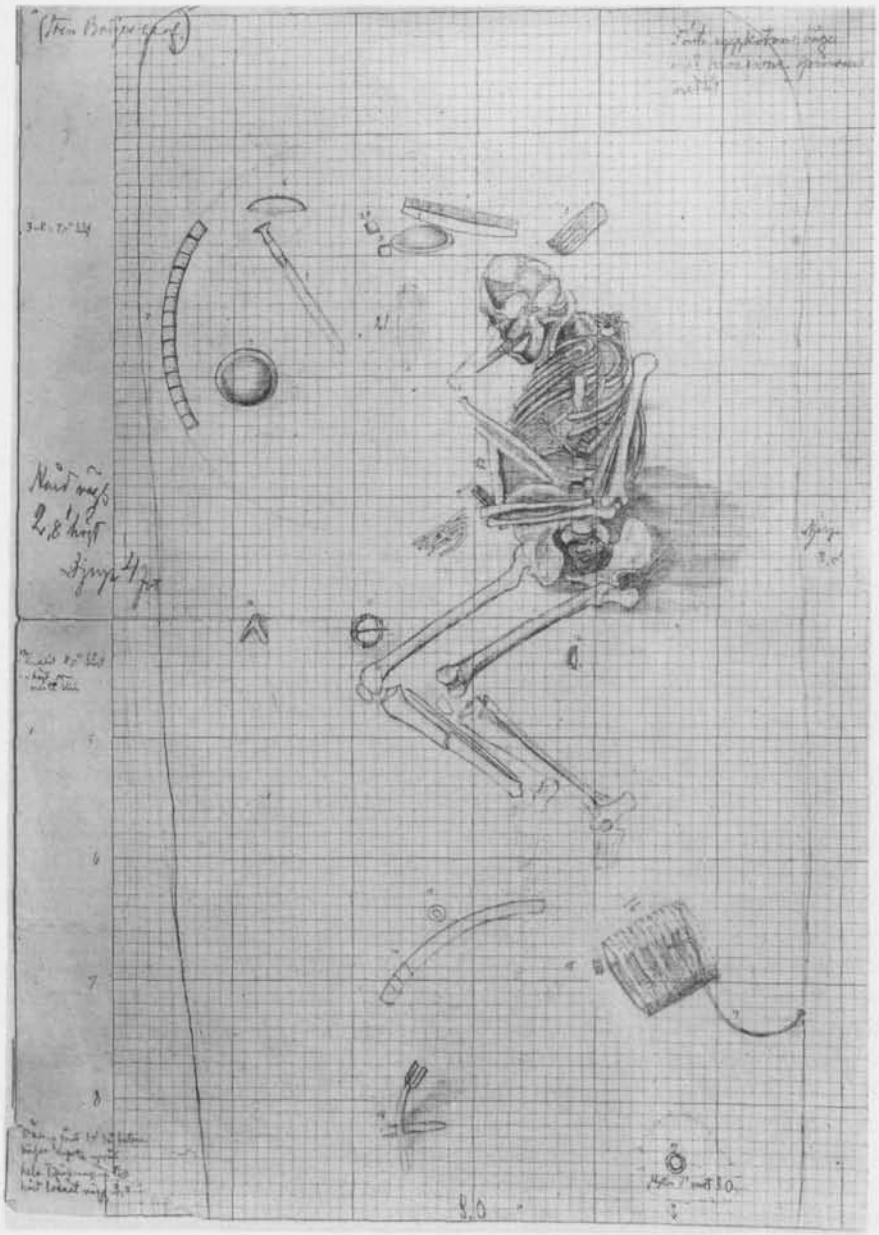

Fig. 6. Kammargrev Bj 628. ATA, tecknad av Hjalmar Stolpe. – Field drawing by Hjalmar Stolpe, showing grave 628 on Björkö. Stolpe's archaeological documentation was, for its time, excellent. Although his Birka finds were left for nearly fifty years, his meticulous field drawings enabled precise artefact identification and publication by later generations of archaeologists.

han ansåg skulle vara välgörande för de fortsatta undersökningarna. Han engagerade sig även i den antropologiska forskningen och var bl. a. initiativtagare till den allmänna etnografiska utställningen i Stockholm 1878–79.

1878 ägnade Stolpe några dagar i juli (12–15 juli) åt några mindre grävningar i Svarta jorden med anledning av ett besök som kronprins Gustaf och Prins Napoleon avlade på ön. Det "egentliga undersökningsarbetet"

började sedan i augusti och pågick till slutet av november. Det bedrevs med sju man. Stora delar av denna tid ägnades åt ytterligare undersökningar av stadsområdet, delvis för att erhålla nytt material som jämförelse till gravfynden. Utgrävningarna påbörjades i södra delen av Svarta jorden i närheten av 1874 års arbeten; där undersöktes 6 033 kvadratfot (dvs. ca 530 kvadratmeter) till ett djup av 5–6,5 fot. Undersökningarna flyttades senare på grund av jordbruksarbete till den nordligaste delen av Svarta jorden där tidigare inga vidsträckta grävningar skett, och där genomgrävdes 10 400 kvadratfot (ca 900 kvadratmeter), även där till 5–6 fots djup. De båda områdena var av olika karaktär, fyndmaterialet var t. ex. rikare inom den norra delen. De långa stenrader som påträffades på den södra sidan saknades i den norra delen (KVA 1878). 1881 blev slutåret för de stora grävsäsongerna efter ett uppehåll 1880. Säsongerna 1888–90 undersökte man ett fåtal gravar. Stolpes arbeten på Björkö avslutades i maj 1895 då han ägnade några dagar åt att undersöka en gravanläggning tillsammans med Oscar Almgren.

Åren 1880–81 hade Stolpe det Letterstedtska stipendiet och besökte i studiesyfte många etnografiska museer och samlingar i Europa, varför detta var den enda säsong han inte grävde på Björkö. Under de första åren på 1880-talet grävde han på en annan klassisk arkeologisk fyndplats, Vendel med båtgravarna. Till denna utgrävning hämtades arbetarna från Björkö, då de hade vana av utgrävningar (Lamm 1980, s. 346). 1883–85 deltog Stolpe i en världsomsegling med fregatten Vanadis och hemförde stora etnografiska samlingar. Han genomförde även flera utgrävningar under resan, bl. a. vid Ancon i Peru och på Tahiti och Oahu i Söderhavet, där han undersökte gravfält och gravgrottor. Väl hemkommen ägnade han sig åt den stora Vanadisutställningen i Stockholm och Göteborg 1886–87, där stora delar av den nya samlingen visades.

Under 1890-talet kom Stolpe i kontakt med ett för honom helt nytt forskningsområde, stenålder, genom undersökningar på Gotland av grottan Stora Förvar på Stora Karlsö. Där var det främst den stora rikedomen på osteologiskt material som lockade. 1895 blev han ordförande i Svenska sällskapet för antropologi och 1899 arbetande ledamot av Vitterhetsakademien.

Slutligen, i januari 1900, nådde Stolpe den position han så länge strävat efter. Han utnämndes till föreståndare för Riksmuseets etnografiska avdelning, och började omedelbart ordna hela samlingen geografiskt i stället för tematiskt. Tre år senare, 1903, blev han intendent och professor vid Riksmuseet.

I januari 1905 avled Hjalmar Stolpe efter en längre tids sjukdom.

Hjalmar Stolpe var i många avseenden en föregångsman. Han noterade ofta var han hittat föremålen och hur djupt de låg. Han ritade också ibland kartor över sina schakt och grävningar. Denna teknik var tyvärr inte alls fulländad när han började sina grävningar i Svarta jorden, men utvecklades under gravgrävningarna. Han var den förste svenske arkeolog som systematiskt använde rutpapperet till ritningar och planer. Detta var en dyrbar metod då papperen kostade en halv dagslön för sex stycken (Stolpes dagbok 1874). Han beskrev sin metod sålunda:

> Jag lägger därför en i fot och halfa tum indelad stång längst midten af grafen och mäter från denna baslinie antingen med tumstock eller med ett graderadt vinkelmått, vinkelrätt ut till alla punkter som skola fixeras. Det blifwer ofta en oändlighet af mätningar, men så har också ritningen, utförd på rutpapper i 1/10 skala, nästan samma vitsord som grafven själf. (Stolpe 1889; Fig. 7.)

Stolpes vetenskapliga gärning var inte alltid så enkel och de största svårigheterna tycks han ha mött under den avslutande grävningskampanjen 1881, ett år med rik nederbörd. Han daterar ett brev: "Björkö 12 Sept. i nya syndaflodens år" och fortsätter:

> Att sitta genomvåt och rita grafar ... är ej den angenämaste sysselsättning man kan ha! Vädret är förfärligt. Ösregn hvarenda dag! Så svårt har jag aldrig haft. Grafarna fyllas med vatten, väggarna rasa, ritningarna bli smutsiga och jag sjelf än värre.

I ett brev till Hildebrand den 5 augusti 1879 skildrar han en annan situation ur fältlivet, när han föll ner i en grav och höll på att bli krossad av en sten:

Hade den ramlat medan jag låg i hålet, hade jag ej dugat till annat än att stoppa i korfskinn, men dertill hade jag varit färdig med byxknappar och allt. Men man hade ej fått upp hackmaten utan att först spränga stenen! Fabula docet: gå aktsamt på grafvens brädd! (Arbman 1941, s. 154.)

En mycket uppmärksammad rovgrävning på Björkö ägde rum i juli 1883, då vicekonsul Nils Persson från Helsingborg, VD i Skånska superfosfat- och svafvelsyrefabriks aktiebolaget, köpte rätten att gräva i jorden av öns bönder. Trots att området var skyddat i en Kungl. Maj:ts förordning, tänkte han ta reda på allt som området kunde rymma. Händelsen uppmärksammades först när en av arbetarna skickade ett brev till riksantikvarie Hans Hildebrand, där det berättas att "vi hålla på och gräfva i svarta jorden; det är en konsul, som heter Persson och är boende i Helsingborg. Han tager reda på alla ben och gräfvningen går fort, så det blir icke mycket saker. En helt och hållet okunnig person är skickad för att sköta gräfningarna." (Norberg 1883, s. 145.) Riksantikvarien skickade ut kronofogden att undersöka saken, och lördagen den 14 juli när fogden anlände, fann han sex arbetare "hvilka å ett obesådt, mindre åkerstycke, tillhörigt hemmansegaren Erik Stefanson, uppkastat ett dike, omkring 50 fot långt, 4 fot bredt och 3 à 6 fot djupt, sträckande sig från norr till söder ett stycke nedanför kullen med Ansgarii-monumentet" (*Stockholms Dagblad* 21 juli 1883). Arbetarna ville först inte avbryta arbetet, men efter att de hotats med böter à 500 kronor, att sätta i relation till lönerna på 2 kronor om dagen, lades arbetet ner. Arbetarna meddelade också att detta var det tredje diket de grävde, så under de få dagar de grävde, genomsökte de en yta på närmare 900 kvadratfot. Denna grävning resulterade i två mindre packlådor med fynd och över 100 skålpund ben. Vicekonsul Persson å sin sida, tolkade förordningen så att själva ön Björkö är fredad, men "Den s. k. svarta jorden utgör ingenting annat än vanlig åkerjord" och "Svårligen lär den väl sålunda kunna få namn af fornlemning i vidsträcktare mån än hvilken annan jord som helst" (*Stockholms Dagblad* 21 juli 1883). Mot detta gick Hjalmar Stolpe i svaromål i en artikel, där han bl. a. frågade "Hvar har hr P. sett 'vanlig åkerjord' innehålla sådana ämnen och föremål" som Svarta jorden på Björkö, och framhöll att det vore av stor vikt för forskningen att få vetskap om sådana platser. Stolpe citerade också kontraktet Persson hade upprättat med jordägaren där det står att herr Persson har "rätt att som sin egendom tillgodogöra och bortföra de fyndigheter, af hvad namn och slag det vara må, såsom fornsaker, äfvensom ben ...", en ordalydelse som visar att syftet med grävningarna inte var annat än snöd vinning (*Stockholms Dagblad* 23 juli 1883). Konsul Persson redogjorde även själv för sitt syfte med grävningarna i en insändare: "Jag hade fått kännedom om att i 'svarta jorden' döljas rika lager af kreatursben, hvilkas värde, efter en provgräfning, kunde approximativt uppskattas till mellan 1 och 200.000 kronor." Dessa ben skulle omsättas i industrins tjänst, och om "händelsevis något fornfynd" skulle göras, skulle det vara till statens fördel, "ty svårligen lär riksdagen anslå medel till genomgräfvande af denna jord endast för spanande efter fornsaker" (*Stockholms Dagblad* 9 aug. 1883).

Under de första åren på 1900-talet grävde de båda bröderna Gunnar och Gustaf Hallström ut gravar på Björkö, både en brandgrav och en skelettgrav, ingendera med några uppseendeväckande fynd (Arbman 1943, s. 483). Gunnar var konstnär och bosatt på ön, och Gustaf var antikvarie vid Statens historiska museum och var också mannen som efter Stolpes död 1905 fick i uppdrag att publicera Stolpes utgrävningar. Detta resulterade tyvärr bara i en första volym som utkom 1913.

1932 och 1934 grävde Holger Arbman på Björkö. Grävningen 1932 finansierades med 500 kronor av Ansgarsfonden och målsättningen var att finna den första kyrkan i Birka, anlagd av Ansgar. Traditionen pekade ut en plats i närheten av stadsvallen, en åker kallad "Kyrkvreten". Arbman grävde ett 60 cm brett schakt i öst-västlig riktning över området, och lagerföljden var: åkerjord 15 cm, myllblandad lera 10–15 cm och ren lera i botten. Inga spår efter stenkonstruktioner kunde urskiljas, däremot fann han ett stort antal nitar och spikar och drog slutsatsen att vallen här varit förstärkt med uttjänta båtar. När schaktet utvid-

gades upptäcktes rester av förstörda gravar. Arbman grävde även två schakt genom vallen, och kunde konstatera att den var uppförd i flera faser. Han undersökte också en gravhög, redan till hälften utgrävd av Stolpe (Arbman 1932).

1934 grävde Arbman återigen på Björkö med stöd av Ansgarsfonden, denna gång med 1 000 kronor. Man undersökte fyra skelettgravar norr om Borg, tre av dem redan utgrävda av Stolpe och den fjärde en kvinnograv från 800-talet. Man grävde också på en platå väster om Borg, en plats Stolpe ansåg vara likbränningsplats. Arbman lade ett 1 meter brett och 48 meter långt schakt i N–S och två schakt i Ö–V. Det visade sig att platån var anlagd och troligen inte fungerat som likbränningsplats då man fann spår efter bebyggelse, stolphål och ett kulturlager. De föremål man fann var främst vapendetaljer, men också många lås och nycklar. Inga föremål ur "den typiskt kvinnliga utrustningen" påträffades, och detta ledde till slutsatsen att platsen fungerat som Birkas garnison, varit en försvarsanläggning (Arbman 1934 samt 1939, s. 63 f. med figurer).

Den enda större moderna vetenskapliga grävning som ägt rum i Svarta jorden genomfördes 1969–71 av Riksantikvarieämbetet under ledning av Björn Ambrosiani och Birgit Arrhenius. Utgrävningen finansierades av H. M. Konung Gustav VI Adolf genom Kungafonden. Man ville undersöka en inbuktning i den vikingatida strandlinjen och bl. a. söka efter hamnkonstruktioner. Vid denna grävning tillämpades nya arbetsmetoder, t. ex. maskinell utrustning för att ta tillvara även de minsta fragmenten. Man grävde sammanlagt ut ca 120 kvadratmeter, varav endast 37 kvadratmeter i botten, dvs. ner i den underliggande blåleran. Vid en provundersökning första året drogs ett 40 m långt och 1 m brett schakt parallellt med byvägen, dvs. vinkelrätt mot stranden. Målsättningen var då dels att söka efter Stolpes schakt och dels att undersöka om inbuktningen var en vikingatida hamnanläggning. Stolpes schakt nådde man inte, men mycket snart stötte man på en bryggkonstruktion, en pir, och grävningarna de följande säsongerna koncentrerades till denna (Ambrosiani & Arrhenius m. fl. 1973, s. 12 ff.).

1975 genomförde institutionen för arkeologi vid Stockholms universitet under ledning av Birgit Arrhenius en seminariegrävning på gravfältet Ormknös. Detta kan ha fungerat som gårdsgravfält till en närbelägen gård som legat utanför stadsområdet. Gravfynden har ansetts tyda på en tidig anläggning, ev. före Birka-tid (Arrhenius m. fl. 1978). Seminariegrävningar utfördes också 1978–80, då den östligaste av de tre storhögarna som ligger på krönet av gravfältet Ormknös undersöktes. Högen visade sig innehålla två gravläggningar och vara uppförd i två etapper. Ursprungskonstruktionen torde ha varit ett röse med kantkedja som täckts av ett tunt lager sandjord. Under röset fanns en mörkfärgning. Inga ben påträffades, men man kunde konstatera förhöjda fosfatvärden. I mörkfärgningen fanns ett bearbetat stenklot i röd granit samt delar av en förkolnad furustock. Efter C^{14}-mätningar kunde trädfällningen dateras till omkring år 0. Dessutom kunde man konstatera att trädet då varit mycket gammalt, troligtvis äldre än 350 år, något som ansetts tyda på att stocken hämtats ur orörd skog. Detta röse med sitt krönläge kan härröra från Björkös kolonisationstid. Denna hög har sedan tillbyggts och använts för en vikingatida gravläggning som plundrats. Det enda fynd som kunnat knytas till den senare graven är en del av ett skifferbryne, starkt nött och använt som nålbryne (Arrhenius 1990, s. 65 ff.).

Under 1980-talet har flera mindre arkeologiska undersökningar ägt rum på Björkö, som ett led i Lena Holmquist Olaussons avhandlingsarbete om bebyggelse utanför själva Birka under järnåldern. Bl. a. har några anläggningar i Kärrbackagravfältet undersökts och givit dateringar från både äldre järnålder och vikingatid (Holmquist Olausson 1985, 1986, 1987).

1987 undersöktes själva stadsvallen med ett 2 m brett schakt, 14 m långt, genom vallen. Resultatet visade att vallen var väl uppbyggd med två stenrader och mellanliggande fyllning. Vallen är uppförd i två faser med en träkonstruktion i den äldre fasen och C^{14}-dateringarna tyder på 800-tal. Runt stadsvallen

finns äldre boplatsindikerande fynd i flera av gravarnas fyllning, ett tecken på tidig bebyggelse i området (Holmquist Olausson 1988).

Under vallen fanns ett äldre kulturlager som troligen härrör från tidig järnålder. 1988 undersöktes en husgrundsterrass väster om vallen på Svarta jorden, anlagd med långsidan mot vallen. Bebyggelsespåren tyder på en byggnad som ombyggts flera gånger i flera bosättningsfaser. Under husanläggningarna påträffades en skelettgrav med två män, troligen en krigare med en halshuggen träl vid sina fötter (Holmquist Olausson 1990, s. 175 ff.).

Undersökningarna utökades under 1989 då bl. a. ett verkstadsområde utgrävdes, och man fann spår efter bronsgjutning och smide (Holmquist Olausson muntl.).

Referenser

Ambrosiani, B. & Arrhenius, B. m. fl. 1973. *Birka. Svarta jordens hamnområde.* Arkeologisk undersökning 1970–71 RAÄ Cl.

Ambrosiani B. 1990. Den Svarta jorden i Birka – en nyckel till förståelsen av stad och omland under vikingatiden. *Fornvännen*, s. 1–7.

Arbman, H. 1932. *Rapport rörande undersökningarna på Björkö den 12–29 juli 1932.*

— 1934. *Preliminär redogörelse för undersökningarna på Björkö 1934.*

— 1939. *Birka. Från Forntid och medeltid 1.*

— 1941. Hjalmar Stolpe som fornforskare. *Fornvännen*, s. 146–161.

— 1943. *Birka I. Text und Tafeln.*

Arrhenius, B. m. fl. 1978. Arkeologiska undersökningar vid Ormknös, Björkö, Adelsö sn. *Laborativ arkeologi.*

Arrhenius, B. 1990. Utgrävningen av den östligaste storhögen på gravfältet Ormknös. RAÄ 111, Björkö, Adelsö sn, Uppland. *Laborativ arkeologi*, s. 65–80.

Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män, 6:e bandet 1840.

Cazalis de Fondouce, P. 1874. Le Congrès International d'Antrohpologie et d'Archéologie Préhistoriques. *Revue Scientifique*, 17 oktober 1874.

Engelhardt, C. 1874. Den archaeologiske Congres i Stockholm, Upsala og Björkö. *Illustreret Tidende*, 30 augusti 1874, s. 440—441.

Hadorph, J. 1687. *Björköa Rätten.*

Hallström, G. 1913. *Hjalmar Stolpes grafundersökningar på Björkö.*

Hartman, H. 1874. Funde auf Björkö. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1874, s. 235–239.

Holmquist Olausson, L. 1985. *Rapport. Delundersökning av gravfält, fornlämning 116, Björkö, Adelsö sn, Uppland.*

— 1986. *Rapport. Undersökning av stensättning, fornlämning 109, Björkö, Adelsö socken, Uppland.*

— 1987. *Rapport. Delundersökning av RAÄ 109, stensättningar, Björkö, Adelsö sn, Uppland.*

— 1988. Preliminär redogörelse för 1987 års undersökningar i Birkas stadsvall. *Laborativ arkeologi* s. 57–63.

— 1990. "Älgmannen" från Birka. Presentation av en nyligen undersökt krigargrav med människooffer. *Fornvännen*, s. 175–182.

Kungliga biblioteket handskrift M 17.

Ny illustrerad tidning, 1872. "Svarta jorden". 8 juni 1872, s. 182.

— 1873. Björkö-fyndet. 8 juni

Lamm, J. P. 1980. Stolpe, Hjalmar. *Vendeltid*, s. 346.

Messenius, J. 1612. *Sveopentaprotopolis.* Thet är the fem förnämste och älste Sweriges och Götes hufwudstädher, såsom äro Ubsala, Sigtuna, Scara Biörcköö och Stockholm.

Mestorf, J. 1874. Die Ausgrabungen auf der Mälarinsel Björkö. *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1874, s. 27–32.

Norberg, A. 1883. Åverkan å den svarta jorden å Björkö. *Kongl. Vitterhets- Historie- och Antiquitets Akademiens Månadsblad* 1883, s. 145–158.

Retzius, G. 1905. Hjalmar Stolpe. *Ymer*, s. 5–16.

Schück, H. 1932. Minne av Johan Hadorph. *Svenska Akademiens handlingar*, band 43.

Selling, D. 1945. *Alexander Seton som fornforskare.* KVHAA Handlingar, band 59.

Sjöborg, N. H. 1830. *Antiqwar Samlingar för Nordens fornälskare.*

Stockholms Dagblad, 21 juli 1883, s. 5.

— 23 juli 1883, s. 5–6.

— 9 augusti 1883, s. 5.

Stolpe, H. Dagböcker ATA 1871–1874 samt 1878.

— 1872. Naturhistoriska och archaeologiska undersökningar på Björkö i Mälaren. *Öfversigt af Kongl. Vetenskaps-Akademiens Förhandlingar*, s. 83–107.

— Rapporter till Kungl. Vetenskaps Akademien, 1873–1875 samt 1878.

— 1873. Naturhistoriska och archaeologiska undersökningar på Björkö i Mälaren del II. *Öfversigt af Kongl. Vetenskaps-Akademiens Förhandlingar*, s. 11–87.

— 1874. *Björkö-fyndet. Beskrifning öfver fornsaker från Nordens yngre järnålder funna på Björkö i Mälaren.* (Finns endast som provtryck.)

— 1876. Sur les Decouvertes faites dans l'ile de Björkö. *Congrès International d'Anthropologie & d'Archéologie Préhistoriques* 1874.

— 1881. Ett och annat om Björkö i Mälaren. *Ny illustrerad tidning*, 21 december 1881, s. 464.